

Binär språkvård

Särskrivning, satsradning och markering av nytt stycke med endast radmatning står alla på de svenska språkfelens tio-i-topplista, de har fått denna topplacering under det senaste kvartsseklet och de har troligen ytterligare en egenskap gemenskap: de utgör en revolt mot binär språkvård.

Vissa språkfel är vanligare än andra. Blir de riktigt vanliga kan man ana att något är i obalans, kanske i språket men troligare i språkreglerna. Man kan fråga sig vilket som gäller särskrivningarna, satsradningarna och det nya bruket att markera nytt stycke med enkel radmatning. Feltyperna drabbar olika nivåer i språket (ord-, sats- och text-), men de har ändå en del gemensamt: de är synnerligen vanliga i alla sorters texter, och de har börjat observeras först i efterwellandersk tid. Reglerna som dessa fel bryter mot är inte det Ulf Teleman (Språkvård nr 2000:?) kallar tumregler, d v s ofullständigt tillyxade beskrivningar av den språkliga verkligheten, utan de är kristallklara skrivregler för hantering av de väldefinierade enheterna ord, syntaktisk mening och stycke.

Små- och storstycken

Det finns två sätt att markera nytt stycke:

antingen	XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX XXXXXXXXXX.	eller	XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX XXXXXXXXXX.
	XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX		XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

I och med att det finns två konkurrerande normer finns det utrymme för hybridformer. Man ser ofta texter som ser ut så här:

Ibland när man sitter och skriver känns det som man kommit in på en ny tankegång. Man har helt enkelt glidit en liten bit och kommit in på något nytt. Men det nya är inte så nytt att det motiverar mer än ny rad, varken indrag eller dubbel radmatning. Det är detta som ibland kallas småstycken.

Ibland däremot känns det viktigt att mer kraftfullt markera att det kommer något helt nytt, och då passar det utmärkt med dubbel radmatning. Det är ju det normala sättet att markera stycken, så det passar för normala stycken.

Någon enstaka gång känns övergången så mäktig att den kräver starka medel, och i så fall kan man ta till lite extra, t ex med både dubbel radmatning och indrag. Detta kallas storstycken.

Det som gjort små- och storstyckena möjliga är hybridiseringen av två traditioner, den gamla boktryckarnormen och den s k systematiska maskinskrivningen (Skriva på kontor 1995). Detta är något så nytt i våra texter att vi varken hunnit vänja oss vid variationen eller utvärderat effekterna. Tidningen *Språkvård* har dock haft en debatt om saken (Josephson 1987 och Strömquist 1988) Motståndarna hävdar att de nya styckemarkörerna tenderar att bli både otydliga och nyckfulla, och att de olika starka markörerna knappast svarar mot ett reellt behov hos skribenterna. Ska man ta parti för innovatörerna, får man erkänna att de nya markeringarna onekligen ger möjlighet till en finare nyansering än den binära regeln stycke/icke-stycke: lite nytt stycke, normalt nytt stycke och ganska mycket nytt stycke.

Problemet är nog att vi måste genomlida en lång tid av anarki innan vi kommer fram till nya konventioner för alla dessa styckemarkörer så att flertalet skribenter och läsare intuitivt förstår vad de har för värde. Sedan kan man förstås fråga sig om den långsiktiga vinsten står i proportion till den kortsiktiga anarkin.

En mer berättigad fråga är om det måste räcka med en asketisk antingen/eller-regel för amatörskriventerna när proffsen har tillgång till en mer fingradig skala. En blick i den fina världens texter – broschyrer, böcker och tidningar – visar att det förekommer åtskilliga sofistikerade medel för att skapa en fingraderad övergång mellan olika avsnitt: en eller flera tomrader, centrerade asterisker eller andra krumelurer, KAPITÄLER i det nya styckets första ord (ett eller flera) eller anfang som styckets första bokstav. Det finns uppenbarligen ett behov av en fingradering i de flesta sorters texter, men det är bara bland proffsen som det också finns kunskap och tradition att genomföra den under ordnade former.

Satsradning

Elevtexter, studenttexter och en hel del av yrkeslivets skrivande innehåller ofta meningar av dessa typer:

Detta är en mening, det här är också en mening.

Detta är en mening. Med punkt på slutet, och allting.

Sådana inkongruenser mellan grafisk och syntaktisk mening, s k satsradningar resp meningsfragment, brukar förklaras med skribenternas osäkerhet om skiljeteckensbruket eller om sats- och meningsbegreppet. Men det gäller endast när man talar om amatörskriventerna. Det finns också ett mer glamoröst bruk av inkongruenserna. För sanningen är att ingen nu levande skribent – proffs eller amatör, skicklig eller klantig – är helt oskyldig till brott mot meningsregeln, och åtskilliga brott är mycket lätta att försvara. Rimligen finns en skala från den kräsne stilisten som har absolut gehör för var han ska bryta regeln till den unge eleven som inte ens kan reglerna alls.

Men om det överhuvud taget ska vara meningsfullt att bryta reglerna måste det också bland meningarna finnas en skala från sådana meningar som absolut måste behandlas enligt regelboken och sådana som ger ett närmast fyrkantigt intryck om de inte specialbehandlas med ett litet chicket regelbrott. Därmed finns det också utrymme för att se försonande drag i även mycket dåliga skribenters texter; vissa satsradningar är bättre än andra. T o m ganska svaga elever uppvisar en viss systematik. Näslund (1981) har funnit att det nästan alltid finns ett uppenbart implicit konnektivförhållande mellan satsradade huvudsatser i elevtexter.

Man kan se förklaringen till inkongruenserna i det förhållandet att meningar kan tillmätas mycket olika värde. En normal mening som börjar med stor bokstav och slutar med punkt har en viss status, d v s är viktigare än en fras eller bisats, men mindre viktig än ett stycke. Det betyder att man kan devalvera en syntaktisk mening till lägre rang genom att låta bli att markera den med punkt och stor bokstav, d v s göra den till en del av en annan mening. Och på motsvarande sätt kan man höja statusen hos en fras eller bisats genom att med punkt och stor bokstav markera den som mening.

Punkt och stor bokstav är egentligen bara ett av många medel att finjustera statusen. Rangskillnaden mellan olika avgränsningssignaler framgår av följande upptrappning av frasen *utan ett ord* till allt mäktigare status, till slut som eget stycke, och nertrappning av meningen *Det här är också en mening*. Pilriktningen anger statushöjning.

Han reste sig upp och gick utan ett ord.
Han reste sig upp och gick, utan ett ord.
Han reste sig upp och gick – utan ett ord.
Han reste sig upp och gick. Utan ett ord.
Han reste sig upp och gick.
Utan ett ord.

Detta är en mening. Det här är också en mening.
Detta är en mening, och det här är också en mening.
Detta är en mening, det här är också en mening.
Detta är en mening det här är också en mening.

Precis som den fina textvärldens formgivare kan finna många olika medel att fingradera stycken finns det också medel för en medveten stilist att träffa precis rätt i värderingen av en mening eller fras. Annorlunda är det för orutinerade skribenter som inte vågar experimentera med ordföljd, konnektiver och lågfrekventa, hierarkiskt ordnade gränsmarkeringstecken. För dem får punkt och komma bli styrspak i värderingarna, och då blir språkreglerna binära: mening eller icke-mening. Det är då inte speciellt förvånande om vissa meningar värderas ner och vissa fraser värderas upp så att inkongruenser uppstår. Och precis som beträffande nytt stycke ser sig många språkbrukare alltför insnärjda i ett binärt regelsystem: nytt stycke/ej nytt stycke; ny mening/ej ny mening.

Vi har levat längre bland satsradningar än bland små- och storstycken, och det är kanske anledningen till att förståelsen är större. Ännu mindre förståelse har vi för nästa typ, särskrivning av sammansatta ord.

Särskrivning

Konventionerna för skrivning av sammansatta ord har varit ytterst växlande i äldre svenska (Pettersson 1988). Men under hela 1900-talet har vi haft regeln att sammansatta ord ska skrivas som ett ord. Det förefaller som stavningen *tvär led* i stället för *tvärled* varit okänd under större delen av 1900-talet. Inte ens i 30-talets beväringssvenska var det särskilt vanligt (Cederblad & Wennerström-Hartman, 1940). I 50- och 60-talets läroböcker i modersmålet nämndes feltypen överhuvud taget inte, inte heller i de vanligaste handböckerna i språkriktighet (Wellander 1939 och 1973; Åkermalm 1972). Och i Skolöverstyrelsens standardiserade rättningsmarkeringar för skoluppsatser från samma tid finns varken krumelur eller förkortning för felet. Det dröjde till slutet på 60-talet innan feltypen började uppmärksammas på allvar, men sedan har det gått fort. Under 70-talet har den seglat upp som 1:a bland skrivfel i skolan (Larsson 1984).

Det anmärkningsvärda i denna nyhet är att den avlägsnar skriften ifrån talet genom att den skapar en distinktion som vi inte kan åstadkomma muntligt. Skriftens sammanskrivning av rotmorfem svarar ju mot talets grava accent. Dessutom det finns klara morfologiska signaler om vad som är sammansättning och vad som är fras:

Fras	Sammansättning
en sjuk syster	en sjuksyster
flera sjuka systrar	flera sjuksystrar

Man kan alltså inte skylla felet på att skribenterna inte kan göra några för skriftspråket säregna distinktioner. Det är inte någon tvekan om att svenskar i alla åldrar har en klar känsla för vad som är ett sammansatt ord och vad som är fras. Ingen svensk använder fel accent eller kongruensböjer mitt sammansättning.

Det har kommit många förklaringar till särskrivningar, och de sveper över allt från handstilsvård till metafysik och politik. Vi börjar med de yvigaste förklaringarna. Några tycker att särskrivningsboomen i tid på ett misstänkt sätt sammanfaller med grundskolans genomförande, och andra ser tillväxten av sammansatta ord som man kan göra fel på som en civilisationens förbannelse. Förr klarade sig enkla, rejäla människor med enkla, rejäla ord som *plog*, *ax*, *svärd*, *nål* och *tråd*. Det är först i vår onda tid vi drabbats av sammansättningar som *bankrån*, *sprutnakoman*, *gatuvåld* och *särskrivning*. Skolan har alltså breddat sitt elevunderlag samtidigt som samhället blivit allt mer komplicerat och därmed fått ett mer utbyggt och mer svårhanterligt ordförråd. Sådana förklaringar är svåra att värdera, och de hamnar sällan på pränt.

En vanligare men uppenbart otillfredsställande förklaring är engelskt inflytande. Den största särskrivande gruppen, nämligen grundskoleelever, är knappast de som är mest

mottagliga för inflytande från engelsk text. Men visst kommer en del särskrivningar av typen *blåtand applikationer* översättningsvägen. Det är heller inte sannolikt att lågstadieböckernas bindestreck i sammansatta ord, t ex *rodd-båt*, kan ha haft någon större inverkan. Dessa bindestreck har funnits under hela nittonhundratalet och inte haft någon effekt förrän under 60-talet. Det är också tveksamt om slarv vid handskrift kan vara orsaken, för felet delar systematiskt ord i sammansättningsfogen och inte någon annanstans. Samma skäl gör att den nya handstil som introducerades i svenska skolor i början av 70-talet, en halvtextande stil utan bindningstvång mellan alla bokstäver, knappast kan vara annat än en bidragande orsak. Man har också sökt förklaringen i att elever stannar upp mitt i ett ord för att sätta ut diakritiska tecken och sedan fortsätter med ett mellanrum, t ex *sno, snö, snö bollar*. Å andra sidan träffar felet många ord där det inte behövs några diakritiska tecken i förleden. Och man särskriver inte gärna *sö derort* utan snarare *söder ort*.

Man har skyltt på reklamens s k vertikala särskrivningar (Eklund 1986):

sko
rea

Dessa är inte så vanliga, men de är tydligt exponerade just där elever rör sig. Men varför skulle just denna reklam vara så smittsam?

Det finns två ambitiösare undersökningar av särskrivningar (Pettersson 1972 och Fransson 1993). I båda ser man en tendens att det framför allt är semantiskt tunga förleder som särskrivs. Substantiviska förleder särskrivs hellre än andra ordklasser och flerstaviga förleder hellre än enstaviga, och lexikaliserade sammansättningar löper mindre risk för särskrivning än produktiva. Sammanfattningsvis: ju större självständighet förleden har, desto större risk för särskrivning. Ett exempel:

handbalsam
handslag
handlag

Hand ingår i alla tre orden, men det är egentligen bara det första exemplet där man kan vara säker på att det verkligen handlar om händer. Ett *handslag* kan vara en ingången affär, och *handlag* betyder helt enkelt skicklighet, inte nödvändigtvis med händerna. Man kan säga att *hand* har en mycket tydligare roll och större självständighet i det första ordet, och det är också större sannolikhet att det ordet skulle särskrivnas: *hand balsam*.

Enligt min uppfattning kan det inte vara fråga om något annat än samma drivkraft som ligger bakom små- och storstyckena och satsradningarna, nämligen ett behov av fler steg än ett antingen/eller. Det räcker inte med att skilja på ord och icke-ord, utan man vill också kunna markera ett morfem som tungviktigare än vanlig förled.

Särskrivningar är, som sagt, inte vilket fel som helst utan tvärtom det vanligaste skrivfelet. De svarar alltså mot hundratusentals svenskars, framför allt svenska elevers, spontana språkkänsla. Skolan arbetar energiskt på att motverka feltypen, men vi ser särskrivna ord även i många texter som skrivits av vuxna. Typen är alltså både vanlig, utbredd och svårutrotad.

Hittills har inte en enda språkvetare framträtt till försvar för särskrivningarna. De hänvisar till mängden av möjliga missförstånd och, framför allt, på att skriftens ordbegrepp luckras upp. De vill ha en perfekt harmoni mellan uppslagsorden i en ordbok och fördelningen av mellanslag i text. Det tycks inte heller finnas några smarta speciallösningar för proffsskribenterna, annat än möjligen att göra prepositionsfras av sammansättningen; proffsen tycks helt enkelt inte känna något behov av att gå utanför den binära ordningen.

Av de tre språkfel som diskuterats i denna artikel är särskrivningarna den minst accepterade. Det finns mängder av roliga exempel på felaktig särskrivning: *kassa apparater*, *rök fritt (!)*, *lever pastejen (?)*, *skär maskin*, *tvär förbindelse*, *kort köp*, *snabb matning*. I själva verket tycks de flesta vara skrivbordskonstruktioner, och risken för riktiga missförstånd torde vara liten. Språkvårdarnas missnöje har nog sin grund i systemförsvar: ett ord – ett mellanslag.

En tendens att motarbeta?

Unga och oerfarna skribenter har svårt att klara sig med binära regler för vad som är stycke, ord, mening resp icke-stycke, sammansättningsled och fras. De vill vara mer nyanserade och griper efter fler skalsteg. Att tro sig förstå drivkrafterna bakom de nya skribentvanorna är dock inte detsamma som att acceptera och tillåta.

Det finns mängder av praktiska skäl mot de nya bruken, inte minst behovet av att få datorer att känna igen viktiga språkliga enheter som ord, meningar och stycken. Men det är också en fråga om stora och viktiga traditionsbrott som allvarligt förändrar texters karaktär.

Om man antar att strävan mot nyansering är drivkraften slipper man dock ifrån en alltigenom negativ hållning till språkbruket. Det är ju inte toftighet som ligger bakom utan tvärtom en vilja att tänja regler som uppfattas som för trånga. Det ger också en pedagogisk öppning. Utmaningen blir att visa elever och andra osäkra skribenter vad som kan åstadkommas inom regelverkets ram.

Referenser

- Cederblad, C & Wennerström-Hartmann, E (1940) *Beväringssvenska*. Natur och Kultur.
Eklund, B (1986) Om särskrivning av sammansatta ord. I: *Språkvård* 1986:2.
Fransson, D (1993) En brun hårig flicka. (i: *Språkvård* 1993:3)
Josephson, O (1987) Småstycken och storstycken (*Språkvård* 1987:3)
Larsson, K (1984) *Skrivförmåga*. Liber.

- Melin, L (1997) Desktop åt folket. I *Svenska i IT-samhället*. Språkvårdssamfundets årsbok 1997.
- Näslund, H (1981) Satsradningar i svenskt elevspråk. *FUMS Rapport* nr 95. Uppsala universitet 1981. Även i: *Skola, språk och kön*. 1981. Red. av Kent Larsson. Ord och stil. Språkvårdssamfundets skrifter 13. Lund. S. 134-152.
- Pettersson, G (1988) Fanns det skrivregler 1734? I: *Sagt och skrivet*. Festskrift till David Kornhall. Institutionen för nordiska språk. Lund.
- Pettersson, I (1972) *Särskrivning. Analys av ett språkfel*. Trebetygsuppsats. Nordiska språk i Lund.
- Skriva på kontor* (1995) En SIS-STG-publication utgiven av SIS.
- Strömquist, S (1988) Om styckemarkering (*Språkvård* 1988)
- Svenska skrivregler utgivna av Svenska språknämnden* (1991). Almqvist & Wiksell. Stockholm.
- Teleman, U (2000) Grammatiken och språknormerna. I: *Språkvård* ?;2000.
- Wellander, Erik (1939 och 1973) *Riktig svenska*. Norstedts resp Esselte Studium.
- Åkermalm, Å (1972) *Modern svenska*. Liber Läromedel